

Європейська конвенція про захист прав людини та завдання юридичної науки в Україні

Доповідь Голови Верховної Ради України
Володимира ЛИТВИНА
на загальних зборах Національної академії
правових наук 24 вересня 2010 року
у Харкові

Шановні учасники загальних зборів!

60-річчя прийняття Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі — ЄКПЛ) однозначно є подією знакового характеру. У тому числі й для України. Європейська спільнота оцінює цю дату власне як спільне досягнення і спільний успіх.

Загалом до Конвенції прикута увага держав практично всіх континентів. Вони активно вивчають європейський досвід у галузі захисту прав людини, запроваджують його з урахуванням особливостей своїх країн, досліджують шляхи вдосконалення механізму функціонування органів і установ для забезпечення належної реалізації основоположних прав людини і громадянина.

9 листопада виповнюється 15 років з дня підписання Конвенції нашою державою. І вже за традицією з цієї нагоди будуть проводитися численні конференції, «круглі столи», симпозиуми, форуми під гаслом «Міжнародне та історичне значення ЄКПЛ». Зокрема, Верховна Рада України вчора прийняла рішення про проведення 22 жовтня спеціального засідання, присвяченого цій події.

Проте, на моє переконання, вчені мають концентруватися не просто на історичному значенні, а дослідити невідоме, запропонувати шляхи вдосконалення існуючого і визначити тенденцію подальшого розвитку. Тоді як завданням публіцистів, пропагандистів, журналістів є популяризація ідей, концепцій і наукових напрацювань учених.

Саме в такому контексті важливо привернути увагу до покликан-

ня правової науки в Україні. Як на мене, ЄКПЛ містить стільки питань, що роботи науковцям вистачить не на одне десятиліття. Тому зупинюся лише на тих, що натепер, вважаю, є особливо актуальними.

Цьогочас точиться багато дискусій навколо питання щодо місця України в міжнародній (європейській) системі захисту прав людини. Тому варто ще раз перечитати присвячені цій темі публікації. У більшості з них доводиться, що Україна посідає гідне місце в зазначеній системі, говориться про величезний вплив ЄКПЛ. Складається враження, що підсвідомо ліпиться образ українців, які не спроможні зрозуміти і прийняти європейські стандарти прав людини. Звідки ця незгасаюча тенденція, що відлунює комплексом меншовартості?

Основи її закладалися ще на початку української незалежності. Мабуть, уже забулося, в якій гострій боротьбі ми торували дорогу до європейської системи захисту прав людини і які перепони нам довелося долати. Перш ніж подати заяву 14 липня 1992 року на вступ до Ради Європи, тодішній Президент України Л. Кравчук заявив, що Україна готова ратифікувати ЄКПЛ, оскільки в ній немає таких положень, яких ми не можемо виконати. 23 вересня 1992 року Комітет Міністрів резолюцією (92) 29 доручив Парламентській асамблеї підготувати відповідно до положень Статутної Резолюції (51) 30 висновки про ступінь готовності України до членства в цій організації. Відтоді почастишали візити чиновників Ради Європи в Україну, але не всі їхні звіти підтверджували таку

готовність. Тоді, зокрема, йшлося про те, що Україні далеко до такого членства, про нездатність зрозуміти навіть «мінімальні європейські стандарти в галузі прав людини», що в Україні взагалі відсутнє законодавство з регламентації таких прав. Натомість є лише набір голих декларацій, комуністична ідеологія та тоталітарний механізм.

Після того, як усе-таки вдалося подолати цей опір і Україна 11 вересня 1997 року ратифікувала ЄКПЛ, опоненти не забарилися з реакцією. Заступник Генерального секретаря Ради Європи Петер Лейпрехт подав у відставку, заявивши, що «деякі з прийнятих країн явним чином не відповідали встановленим вимогам на момент вступу». Неважко зрозуміти, кого він мав на увазі, оскільки до цього членами Ради Європи стали Болгарія, Угорщина (1992 р.), Чехія, Польща, Словаччина (1993 р.), Румунія, Словенія (1994 р.), Литва (1995 р.), які без особливих складнощів вступили і до Європейського Союзу. З цього ж приводу нам дорікали й інші функціонери Ради Європи. Зокрема, керівник Секретаріату Комітету з питань прав людини Парламентської асамблеї Ради Європи Ендрю Джемчевські заявив, що розширення Ради Європи створило серйозну загрозу для норм ЄКПЛ, оскільки правові стандарти Центральної і Східної Європи не відповідають вимогам контрольних органів Конвенції. Можна було б не звертати уваги на ці «дружні пасажі», якби такі заяви не проголошувалися і після прийняття України до Ради Європи.

У цьому ж напрямі проводили свої дослідження і низ-

Фото Анастасії СИРОТКІНОЇ.

ка західноєвропейських вчених. Скажімо, відомий фахівець у галузі прав людини Фредерік Сюдр зреагував на вступ, у тому числі й України, до Ради Європи так: Рада Європи перетворилася з «клубу демократій» на «навчальний центр».

Чому сталося так, що частина Західної Європи не визнавала, будемо відверті, і сьогодні не визнає готовності України до дотримання високих стандартів у галузі прав людини? Серед причин цього не мала відповідальність припадає і на вітчизняну правову науку. Практично її дослідження розпочалися в середині 90-х років минулого століття. Мені можуть дорікнути, що вони проводилися і раніше. Правильно: дослідження були, але в якій площині: правові питання громадянства, фізична особа в міжнародному праві, правове становище іноземців, ООН і права людини, міжнародний захист прав людини, боротьба з расизмом і геноцидом, критика буржуазних концепцій з прав людини.

Україні бракувало в них місця, а коли вона і згадувалася, то лише фрагментарно, в контексті загальнодосліджуваної проблематики, де панувала увага до інших країн. Перші вітчизняні дослідження в галузі захисту прав людини започаткував член-кореспондент НАН України П. Недбайло, але він їх обмежив лише міжнародним захистом і лише в системі ООН, без згадки про Україну («XIV сесія Комісії ООН з прав людини». — Радянське право. — 1958 р. — № 5. — С. 139—141). За ним пішли такі вчені, як професори І. Лукашук, М. Михайловський, академік Б. Бабій, кандидати юридичних наук С. Ісакович, Є. Качуренко та інші.

Проте їх, як і основоположника цього напрямку, більше цікавили ООН і права людини, порушення прав людини в капіталістичному суспільстві, критика своїх колег із протилежного ідеологічного табору в дослідженні прав людини. А коли згадувалася Україна, то переважно в контексті її успішної боротьби з расизмом і расовою дискримінацією (ніби це було головним для нас), або боротьби УРСР за права людини, але не в себе в країні, а в ООН.

Чи варто говорити, що до проголошення незалежності про реальний рівень правової думки в галузі прав людини в Україні не знали ні західні політики і науковці, ні, скажімо, ми самі, оскільки це питання не досліджувалося. А звідки ці знання з'являться, якщо навіть в українських підручниках з історії правової думки йдеться про вітчизняні дослідження права взагалі, а при згадуванні про права людини лише перераховують засновників гуманістичної школи в Україні доби відродження

Фото Анастасії СИРОТКІНОЇ.

Під час загальних зборів Національної академії правових наук Голова Верховної Ради України Володимир Литвин і президент Академії правових наук, ректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Василь Тацій

(С. Орихівський, К. Сакович і К. Ставроцький). Легше писати про становлення і розвиток правової думки прав людини в Росії (і зрозуміло чому: лише за останні два десятиліття російські учені опублікували понад сотню монографій з цього питання і кілька тисяч наукових статей, тез тощо) чи про права людини в контексті західноєвропейського права, ніж достеменно досліджувати цю тематику на вітчизняному матеріалі.

Постає питання — наскільки наші права культура, ментальність українського народу і тих народів, які історично проживали на території України, є *terra incognita* української науки права.

Стосовно «неготовності» України до високих стандартів ЄКПЛ, «нездатності» зрозуміти реальну сутність її демократичних положень, спробую довести, хоча й фрагментарно, що це не так. Зважаючи на історію розвитку правової думки та історії права України, маємо самокритично визнати, що Україна є країною не стільки нерозвиненої демократії, скільки, я б сказав, невикористаної демократії, причому не меншого рівня, ніж то сповідує Європа.

Практично важко назвати статтю Конвенції чи Протоколів до неї, положення яких не були б відомі українському праву чи українській правовій думці або тим народам, які проживали на цій території до утворення нашої держави.

Скажімо, щодо завдання, про яке йдеться у преамбулі Конвенції, — «Забезпечити дієву політичну демократію». Ще наприкінці IV — на початку III століття до н. е. в Херсонесі діяв порядок набуття громадянства, за яким кожен бажаючий мав скласти присягу: «Я буду одностайним стосовно... свободи держави і громадян... не порушу демократичного ладу і не дозволю цього зробити нікому... я не замишлятиму жодної несправедливої справи проти будь-кого із громадян... і не дозволю цього нікому... і на суді подам голос згідно із законом».

Стосовно статті 2 Конвенції «Право на життя» і Протоколів № 6 і № 13 про скасування смертної кари.

Варто нагадати, що їх положення не є для нас новими. Коли єпископи запитали князя Володимира (980—1015 рр.), чому він не запровадить смертної кари, адже в країні збільшилася кількість розбійників, то, за свідченням літописця, той відповів: «Боюсь гріха». А тому закономірно, що у статті 2 Руської правди (широка редакція) закріплювалося: «Після смерті Ярослава (1054 р.) зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воеводи їхні — Коснячко, Переніг, Никифор і скасували смертну помсту за вбивство, а встановили за вбивство кунми відкупатися».

У статті 3 Конвенції йдеться про заборону катувань, а в статті 6 — про право на справедливий суд. Зазирнемо до Статуту Великого князя Ярослава Володимировича Мудрого (1019—1054 рр.): «Суддям належить вникати в суть справи, оскільки мають право осудити... і без катувань... Судити зі страхом Божим... Належить підсудного перевірити, яке його життя і яка життєва мораль, засвідчена слідством... Горє тому, хто оправдує нечесливого ради мзди і від правдивого правду віднімає... Бійтеся, хто не судив справедливо».

Як випливає з наведеного, нічого нового для української правової думки й українського права Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод не запропонувала. Звичайно, є статті, які інакше формулюють деякі положення, ніж українське право, але сутність їх від того не змінюється. Є також положення, від яких ми відійшли в період тоталітаризму, але вони не нові для нашої дототалітарної історії. Наприклад, нині часто-густо наголошується на необхідності сповідувати верховенство права. І Конвенція закликає європейські держави забезпечити дотримання цього принципу.

У недалекому минулому в українському праві термін «верховенство права» був маловживаний. Через те, що в усіх тоталітарних режимах діє верховенство закону, до того ж тоталітарне. І тепер наша політико-правова думка має про-

йти шлях від визнання верховенства закону до утвердження верховенства права. Але слід визнати, що ми лише змушені повернутися до давно відкинутих демократичних витоків нашого народу. Утім, і того часу не вживався термін «верховенство права», а застосовувалися інші: «благодать», «істина», «божественне веління», які є тотожними.

Перший руський митрополит Іларіон Київський (з 1051 р.) кількома тезами розкрив суть «верховенства права» краще, ніж це зробили вітчизняні дослідники в своїх монографіях щодо цієї теми. Більше того, він навіть вказав шлях його утвердження: «Спершу був Закон, а потім Благодать. Спершу тінь, потім істина»; «Закон-бо був предтечею і слугою Благодаті та Істини». Іларіон з гордістю говорить про свою державу: «Не в убогій-бо й невідомій землі владарювали, а в Руській, яку знають і до якої прислухаються по всіх чотирьох кінцях землі». І про демократичне правління в країні: «Сей славний, од славних народжений, благородний, од благородних, — каган наш Володимир... усі дні життя свого управляв землею своєю правдою, мужністю і розумом... прохачам — подавав, нагих — одягав, спраглих і голодних — вдовольняв, болящим всіляку вітху подавав, боржників викуповував, рабам свободу давав... з нашими отцями-єпископами, збираючись часто, з великим смиренням радився, як для людей сих... закон утвердити». Звертаючись до князя Володимира, він перелічує основні риси, якими має володіти демократичний правитель: «Ти у правду зодягнений, міццю підперезаний, в істину взутий, розумом увінчаний і благодійністю, як гривною і прикрасами золотими красуєшся. Ти чесна головою, для голих був одягом, для голодних — годувальником, ти був для спраглих утроби охолодою, ти був для удовиць помічником, ти був для подорожніх пристанищем, для бездомних — стріхою, для ображених — заступником, для убогих — збагаченням».

Як відомо, серцевиною Конвенції є ідея про гідність людини. І відповідно доволі часто висловлюються думки на кшталт: у вас порушуються права людини, бо ви не можете збагнути необхідності поваги до гідності кожного, як то сказано в статті 3 Конвенції. Таким скептикам я рекомендував би ще раз перечитати «Повчання» Володимира Мономаха. Він якраз всім нетямущим пояснював, що є гідність людини. І, до речі, зробив це першим у середньовічній політико-правовій думці. Кажучи про помсту, що її він чинив своїм кривдникам за зло, зневаження, пригнічення, беззаконня, осквернення тощо, Володимир пояснює свої дії просто:

«У тому каюсь, висловлюю жаль і знову повідаю, бо я є людина».

Отже, повертаючись до тверджень про нездатність зрозуміти високі стандарти і цінності Європейської конвенції про захист прав людини, вважаю за необхідне зазначити: все це від лукавого. Нам варто вдосконалювати механізми захисту прав людини, але не слід нам пояснювати, як зрозуміти такі права.

З цієї тези випливають, на мою думку, такі нагальні завдання правової науки України в галузі прав людини.

Перше. Слід глибше і всебічно підійти до дослідження історії правової думки України в галузі прав людини, як і вітчизняної історії прав людини. Ми не на один рік вступили в Раду Європи і не з кон'юнктурних міркувань. І закідів про нашу відсталість ще почуємо більш ніж достатньо, зокрема, з боку тих, хто ще вчора не знав, що таке Україна і де вона знаходиться, який рівень правової думки і правової культури в українського народу. Відтак у цьому контексті не вони нас, а ми їх могли б дечого повчити. Проте це буде важко зробити, якщо такі питання ігноруватимуться вітчизняною наукою.

Друге. Це — завдання вітчизняних учених у галузі вдосконалення національних механізмів захисту прав людини. Практично всі дослідники ЄКПЛ і Європейського суду з прав людини констатують наявність небезпечної тенденції: якщо не вдасться скоротити кількість заяв, які надходять до цього Суду, європейська система захисту прав людини може розвалитися. І справді, якщо у 1994 році, тобто до вступу в силу Протоколу, що надавав право звернення до Європейського суду з прав людини особам безпосередньо, до цього Суду надійшло лише 59 справ, то вже у 1996 році ця кількість зростала до 4750, у 2000-му їй вже було 10500, у 2005-му — 35400, у 2009 році — 57200. Станом на 30 червня 2010 року 129650 справ чекають на своє вирішення в Європейському суді з прав людини.

Особливо слід звернути увагу на те, що свій нерадісний внесок в таку сумну статистику зробила й Україна. Протягом останніх десяти років кількість справ, що надійшли від нас до Європейського суду з прав людини, неухильно зростала. Якщо в 1999 році їх було 764, то станом на 30 червня 2010 року — 10550 українських справ чекають на своє вирішення. Україна ввевнено посідає четверте місце (після Росії, Туреччини і Румунії) за кількістю щорічних заяв проти неї до Європейського суду з прав людини.

Але волів би, щоб це «після» нас не заспокоювало. За кількістю

заяв на 10000 жителів країни Україна випереджає і Росію, і Туреччину. Якщо від Росії надходить 0,71 заяви, від Туреччини — 0,53 заяви, то від України — 1,03 заяви на 10000 населення. А тепер уявімо, скільки ще потрібно працювати, щоб показники були такі, як в Іспанії — 0,09; Ірландії — 0,11; Данії — 0,13; Португалії — 0,14; Бельгії — 0,16; Норвегії — 0,17 чи навіть у колишніх радянських республіках: Вірменії — 0,33; Азербайджані — 0,39 або Литві — 0,76. Ми не можемо прирівняти себе навіть до тих країн, які за кількістю населення такі самі, як Україна, чи переважають її. Нам далеко до порівняння з Німеччиною, від якої на 10000 населення надходить лише 0,19 заяви, Великою Британією — 0,20, Італією — 0,31, чи Францією — 0,43 заяви.

Про що це свідчить? Схоже на те, що, ратифікувавши Конвенцію, держава вважає, що на цьому її місія завершена. Особливо це стосується правових інституцій держави, які замість того, щоб бити на сполох та рішуче домагатися дотримання Конвенції, як у межах власної компетенції, так і через Верховну Раду, уряд, судові та інші установи, цією проблемою опікуються не більше, ніж здійснюють візити до Страсбурга.

Не кращим чином зарекомендувала себе й українська судова система. 39 відсотків рішень Європейського суду щодо України — це порушення права на справедливий суд; 28 — порушення права власності; 12 відсотків — скарги на тривалі судові розгляди. За цей час представники сотень, якщо не тисяч українських суддів (у тому числі весь Конституційний Суд України, Верховний Суд України, а також Вищий господарський суд і Вищий адміністративний суд) неодноразово стажувалися в Європейському суді. Витрачено сотні тисяч і навіть мільйони гривень на такі поїздки. А де результат? Чомусь наші візитери головним чином надають перевагу маршрутам до Страсбурга через Париж, а не відвідуванням французьких судових засідань. Принагідно зазначу, що засідань Європейського суду з прав людини це не стосується, оскільки вони зобов'язані це робити за умовами візиту.

Україна випереджає країни-члени Ради Європи за кількістю справ за статтю 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) і статтю 3 (заборона катування).

Знову-таки постає запитання: що це засвідчує? Хоч як прикро констатувати, але за 15 років після підписання ЄКПЛ не створено ефективних національних механізмів реалізації Конвенції і механізмів захисту прав людини. Звичайно, багато в чому можна звинуватити державу та її відповідні органи. А де

були учені? Чому вони аргументовано не переконували, що марно сподіватися на ефективність наших діючих механізмів захисту прав людини?

Для відома: за період з 2001 року згідно з рішеннями Європейського суду з прав людини Україна виплатила 49 млн. 263 тис. гривень компенсацій. А у державному бюджеті на 2010 рік вже передбачено на цю мету 46 млн. гривень.

Третє. Акцентуючи увагу на важливості вітчизняної правової науки в контексті дотримання ЄКПЛ, необхідно підкреслити, що вона має реалізовуватися не тільки у форматі академічних інститутів, а й студентської аудиторії. У країні нині 153 вузи готують юристів. Чому ж тоді наші громадяни дедалі частіше переймаються пошуками зарубіжних адвокатів при зверненні до Європейського суду? Не вистачає вітчизняних фахівців? Або чому з моменту подання першої заяви від України і до 1 січня 2009 року 13364 заяви (97 відсотків) були визнані неприйнятними?

Вірогідний висновок: юристи, які готували ці справи для подання до Суду, погано знали вимоги ЄКПЛ. А інакше й не буде, коли вчорашній технікум готельного господарства сьогодні вже функціонує як університет і видає дипломи юристів. Щоб отримати належний рівень акредитації, подібні установи вписують до свого педагогічного колективу прізвища вчених-юристів (деякі з них, як показав аналіз, фігурують одночасно у десятках університетів), а лекції в них читають так звані фахівці, багато з яких ніколи не вивчали права і навіть не мають відповідної вищої освіти.

Можливе запитання: до чого тут юридична наука? Вважаю, що саме вчені — фахівці юридичної галузі повинні визначити модель підготовки юристів у XXI столітті. Ми на сьогодні здійснили переважно косметичний перегляд навчальних програм, які розроблялися ще в радянський період. І дивуємося, чому наші випускники після одержання диплома в Україні їдуть за кордон, щоб одержати такий самий диплом. Звичайно, багато що можна пояснювати політикою західних країн. Але не зайвим буде сказати про недостатній рівень наукової підготовки в українських вузах. Наведу такі приклади: викладач КІМВ Київського національного університету переїхала на постійне місце роботи і проживання в Канаду на запрошення одного з канадських університетів. Проте після атестації їй порадили вступити до університету для отримання належної освіти. На роботу юристами до Європейського суду з прав людини, які працюють з українськими справами, беруть лише тих фахівців, які закінчили

вузи України. Протягом останніх десяти років конкурс витримали випускники лише юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого та Львівського університету імені Івана Франка. Виникає запитання: чому ж випускники інших вузів не змогли подолати фахові бар'єри? Відповідь лежить на поверхні.

Від часу прийняття Європейської конвенції з прав людини в країні з'явилося дуже багато юристів-міжнародників. Навіть в інститутах культури ввели спеціальність «міжнародне право». На провідній кафедрі України з міжнародного права Київського інституту міжнародних відносин у перші роки незалежності працювали 8 докторів юридичних наук, професорів, решта з 23 членів кафедри — кандидати наук, доценти з базовою освітою і дипломами за спеціальністю «міжнародне право». Натепер, дай Боже, щоб ми в усій Україні зібрали такий колектив учених юристів-міжнародників. У більшості вузів «міжнародне право» читають бухгалтери, фізкультурники, військові пенсіонери. Про який належний рівень науки «міжнародне право» можна говорити?

І це на тлі того, що за роки незалежності Україна уклала понад 4000 двосторонніх і понад 700 багатосторонніх угод, з яких лише невелика частка набрала чинності після ратифікації Верховною Радою України. Решта — міжурядові, міжвідомчі угоди. Ми підписали стільки міжурядових договорів, які суперечать один одному, що в них неспроможні будуть дати раду вчені трьох академій і п'яти університетів.

Давайте визнаємо: сучасні міжнародно-правові дослідження — часто переписування (в кращому разі з іноземних робіт) міжнародних угод. Хто тільки не писав про ЄКПЛ, а серйозного академічного коментарю цієї Конвенції не маємо й досі — єдина країна з усіх членів Ради Європи. Не володіють таким коментарем і такі держави, як Андорра, Сан-Марино, Монако, Ліхтенштейн. Але їм це і не потрібно, оскільки у них французька, іспанська, італійська, німецька мови і вони можуть користуватися коментарями відповідних країн.

Наголошуючи на завданні юридичної науки у світі ЄКПЛ, я далекої від думки, що все спричинено кризою в науці міжнародного права. ЄКПЛ — насамперед міжнародний договір. Але через неї постала низка питань перед кримінальним і цивільним, адміністративним і сімейним, конституційним та іншими галузями права, що потребують вирішення. І, на жаль, доводиться констатувати відсутність значних позитивних зрушень у цьому сенсі. До то-

го ж Конвенція вимагає істотних змін у вітчизняній законотвірчій і правозастосовній практиці. Як це зробити, щоб зберегти національні правові досягнення та тисячолітню правову культуру, відповідь мають дати насамперед учені.

Назву лише деякі зміни, які відбуваються в суспільстві під впливом ЄКПЛ. Хочемо ми того чи ні, у нас:

- правосуддя з другорядної установи перетворюється на інстанцію першочергового значення;

- держава перевіряється з постачальника правосуддя на підсудну інстанцію ЄКПЛ (і не тільки);

- процес урегулювання конфліктів став звичайним засобом управління цілими секторами нашого суспільного життя;

- право перестало бути інструментом соціальної консервації, а стало джерелом висловлення соціального незадоволення, одним із чинників формування суспільства;

- під впливом засобів масової інформації надто багато уваги приділяється слідству і недостатньо — судовому засіданню;

- вимоги ЄКПЛ щодо заборони у відмові здійснення правосуддя стали наслідком того, що для вирішення певного питання наявність норми необов'язкова, а головне — звернення до суду;

- як і в інших державах, які будували свої правові системи під впливом римського права, для України більш принциповим є те, щоб істина була розкрита, ніж доведена. ЄКПЛ вимагає розкриття в короткий термін і доведення правомірними методами. Ми ж до цього виявилися неготовими, у нас у розкритті правом наділений кулак, а доведення підмінюється примусовим зізнанням;

- публічні заяви у нас замінюють політичні дії, і правозастосовні органи надають перевагу першим. Для ЄКПЛ заяви є сферою свободи кожного, а дії — підпорядковані, в тому числі правовим обов'язкам, акти;

- у нас набуває культу кримінальне судочинство, де в'язниця є головним арсеналом, а такі регулятори-посередники, як сім'я, трудовий колектив, культурні заклади, діють україн неефективно. Як видно з рішень Європейського суду з прав людини, у цьому в Україні є також розходження з вимогами ЄКПЛ. Кримінальне право у нас завжди переважає, коли інші форми регулювання суспільних відносин не спрацьовують;

- в Європейському суді з прав людини постійно пояснюється — гроші мають бути єдиною формою відшкодування збитків, ми ж наполягаємо на своєму: і гроші, і в'язниця;

- є незначні зрушення у судочинстві. Йому більше вла-

стива тріада, на яку спирався суд інквізиції: попереднє слідство, визнання і таємність. А Конвенція вимагає навіть у звинувачувальному судочинстві іншу тріаду: судові засідання, змагальність, правила, які регламентують засвідчення. Наші процедурні гарантії (явка з повинною, право не свідчити проти себе під час слідства, право на підготовку до свого захисту тощо) гарантовані часто-густо виключно сумлінням судді;

— Конвенція передбачає дотримання такого співвідношення у забезпеченні прав людини: дозвіл, у разі суспільної необхідності — зобов'язання, як виняток — заборона. Вітчизняне ж право перенасичене заборонами і зобов'язаннями і, як виняток, надає дозволи;

— ми виявилися не готовими до нових різновидів правопорушень (у сфері реклами, державна практика доносів, перетворення ЗМІ злочинів на спектаклі тощо);

— виникла тенденція перетворювати відкритий судовий процес у публічні слухання, й обов'язково у найбільших палацах міста. При цьому слід розуміти, що відкритість, прозорість і публічність — то є різні речі. Найбільш гучні сталінські процеси проходили в Будинку Союзів. Проте якщо суд засідає не у своєму приміщенні, це, порівнюючи з досвідом функціонування фінансових ринків, можна назвати судовим *off shore*;

— наші правила процедури не зробили судового процесу надійним гарантом захисту прав. Наприклад, свідчення свідків не можна оцінювати як надійні ще й тому, що вони даються під примусом частіше, ніж зізнання; судові засідання справляє більш миттєве враження, ніж доведення і розкриття істини; психологічний тиск на людину не просто не заперечується, а розцінюється як майстерність фахівця тощо. ЄКПЛ і рішення Європейського суду з прав людини визнають нормальним судовим засіданням таке, в ході якого підозрюваний може вільно і спокійно давати пояснення, розуміти, в чому його звинувачують, визнавати чи не визнавати санкцію справедливою;

— у нас збереглася і розуміється як єдино правильна функція правосуддя — каральна (навіть у цивільних справах). ЄКПЛ вимагає від нього іншої функції — реінтеграції правопорушника в суспільство. При цьому під впливом Конвенції деякі держави залишають шанси і мотивацію на реабілітацію навіть ув'язненим на тривалі строки. Скажімо, судом виноситься покарання у вигляді 10 чи 15 років позбавлення волі, а фактично — від 8 до 15 років, тобто для засудженого зберігається можливість відбути покарання 8 чи всі 15 років. Чи готові

ми до таких переходів і в який спосіб — це мають визначити насамперед учені, водночас і яким чином змінити концепцію наших кодексів: кримінального, кримінально-процесуального та інших — з каральних на реінтеграційні;

— саме вчені-правознавці мають вирішити питання щодо створення ефективних механізмів соціального контролю в умовах втрати авторитету дорослих, падіння значення професії тощо. Я не виключаю тут і ролі Верховної Ради. Якщо раніше говорили, що вона може все, крім того, щоб перетворити чоловіка на жінку, сьогодні з огляду на наукові досягнення щодо зміни статі людини, парламенту під силу і це. Але хоч би що робив парламент — йому необхідна допомога вчених. Давайте зізнаємося, що вимога про наукове обґрунтування закону у нас поки що ретельно дотримується лише в публічних статтях і монографіях. Досить часто приймаємо закон «напівфабрикат», а вже потім його довершують правозастосовні органи;

— згадавши про закон, вважаю за доцільне привернути увагу до ще одного напрямку наукових досліджень. Нині в країні діють десятки тисяч правових актів. Неважко передбачити, що за таких умов принцип — незнання закону не звільняє від відповідальності — стає фікцією. Лексикон людини налічує зазвичай 10000 слів, а тут треба знати сотні тисяч статей, норм і правил. Утім, відмовитися від цього принципу не можна, оскільки зруйнується все правосуддя. Де ж вихід? У деяких країнах почали застосовувати передусім принципи, а потім закон. Не існує жодного остаточного рішення Європейського суду з прав людини, що починається не з принципів. Якщо порівняти ситуацію з дорожнім рухом, то принципи — це своєрідні світлофори і дорожні знаки, що чітко вказують на те, які із сотень правил дорожнього руху слід застосувати в певному місці і в певний час. І навіть зовсім не освічений водій знає і дотримується численних правил або орієнтується в них.

Зрозуміло, що у випадку з правом і законом ситуація складніша. У нас не вчать, як застосовувати принципи у вузах, і ми не вміємо цього робити на практиці. Чи не тому наші правозастосовні органи не застосовують ЄКПЛ, де передбачено саме таку процедуру правозастосування? Не є винятком у цьому разі й Верховна Рада. Так, ми часто згадуємо принципи в преамбулі й в основному тексті закону. Але нерідко такий набір принципів — це відчуття законодавця, а не науково обґрунтоване рішення. Є випадки, коли в законі наведено основні принципи, які є взаємно несумісними.

Переведення українського законодавства до такого регламентування суспільних відносин — завдання не одного десятиліття. Якщо ж ми не хочемо, щоб Європа вимагала зробити це в примусовому порядку, то маємо започаткувати цю роботу вже зараз. Адже нам дорікають, що з десятків тисяч правових актів судді та правоохоронні органи обирають норми того акта, який їм більше до вподоби, ніж той, що відповідає правам людини в конкретній ситуації.

Усе це надзвичайно складна робота. Здійснити її без учених — даремно мріяти. А зробити це — треба. Отже, справа — за нами!

Дякую за увагу!

Стаття 6

Право на справедливий суд

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Стаття 13

Право на ефективний засіб юридичного захисту

Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.